

торгівлю українськими товарами у польських, чеських, угорських містах на ярмарках і торгах, транзит їх у країни Західної Європи, діяльність митниць. Використання додаткових матеріалів не могло б кардинально змінити висновки, але зробило б їх повнішими й більш аргументованими.

Зосередивши увагу на головних домінуючих проблемах міжнародної торгівлі українських земель, О. Ф. Сидоренко не розкрила ролі Запорозької Січі у розвитку товарообігу в південному напрямку (Кримське ханство, Туреччина). З поля зору дослідниці випав і матеріал з історії вірменських та грецьких колоній в Україні, їх участь у торгівлі й виробництві товарів на ринок. Не знайшла належного висвітлення роль європейської імміграції у міжнародній торгівлі України. Можна було б значно більше уваги приділити формуванню торговельного капіталу в Русі-Україні часів середньовіччя.

В монографії помітна нерівномірність у висвітленні міжнародної торгівлі українських земель у різні періоди. Адже міжнародна торгівля українських земель не лише сприяла їх економічній та політичній консолідації, а й наближала переможну Визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. В праці зачеплено чимало дискусійних питань, з яких авторка своєї концепції чи позиції не визначила.

Однак, незважаючи на всі ці недоліки й недоробки, рецензована праця є завершеним оригінальним науковим дослідженням великої і складної проблеми з економічної історії України. Вона містить широкий спектр різноманітної інформації з питань розвитку виробництва і ринкових відносин, є вагомим вкладом у сучасну історичну науку.

Г. Я. СЕРГІЄНКО (Київ)

О. П. Реєнт.

УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ І РОБІТНИЦТВО.
(СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ
1917—1920 рр.).

К., Поліграфкнига, 1996. — 265 с.

До останнього часу одним з найбільш політизованих напрямків новітньої історії України був комплекс питань, пов'язаних з процесом національного державотворення 1917—1920 рр. Численні аспекти цієї проблеми вивчалися переважно на основі гіперболізації всесвітньо-історичної місії пролетаріату як творця нового суспільства та його керівного ядра — комуністичної партії.

Утвердження України як самостійної й незалежної держави активізувало наукові дослідження, присвячені періоду 1917—1920 рр., що характеризувалися небаченим за своїм розмахом та змістом соціальним вибухом, бурхливим зростанням національно-визвольних змагань народів колишньої царської Росії. Перед науковцями стоїть складне завдання відтворення цілісної правдивої картини подій тих років, очищення її від ідеологічних нашарувань і перекручень, що мали місце за радянського режиму. Це повною мірою стосується історії робітничого класу України, його місця та ролі у бурхливих подіях революції й громадянської війни.

Вивчення питань, пов'язаних із становищем пролетаріату України в період визвольних змагань, викликало появу цілого масиву літератури — від суто наукових до чисто агітаційно-пропагандистських видань.

З'ясувалося, що не всі проблеми висвітлені об'єктивно й вичерпно. Рецензована книга д. і. н., професора О. П. Реєнта своїм змістом, основними положеннями і висновками має певною мірою вирішити це завдання.

Подаючи аналіз стану розробки проблеми дослідження, автор виділяє три групи праць: учених радянського часу, зарубіжних науковців, сучасних вітчизняних істориків.

Слід зазначити, що О. П. Реєнт при розгляді цих праць не лише критично оцінює доробок попередників, а й творчо переглядає власні наукові позиції. Відчувається, що це не кон'юнктурний підхід до справи, а новий ступінь сприйняття та осмислення минулого, що постає на якісно новому світоглядному, методологічному та джерельному підґрунті. Це є свідченням безперервного наукового пошуку пізнання минулого.

Оцінюючи внесок учених радянської доби у вивчення проблеми, автор рецензованої книги зауважує, що науковці змушені були керуватися догматичними положеннями комуністичної доктрини про історичну роль робітничого класу в революційному оновленні світу, його гегемонію щодо інших верств населення, диктатуру пролетаріату, керівну й спрямовуючу силу авангарду робітництва — більшовицької партії тощо. Таким чином, у радянській ідеологічній системі робітничий клас виявився наріжним каменем фальсифікацій, з якого почивалося висвітлення багатьох суспільних явищ.

Разом з тим дослідник констатує також досягнення радянської історіографії у вивченні різних аспектів історії робітничого класу, які не втратили свого наукового значення і сьогодні. Не залишилися поза увагою й здобутки західних істориків, зокрема, представників української еміграції. Окремий параграф присвячено основним напрямкам переосмислення пореволюційної історії та ролі в ній робітничого класу України новітньою вітчизняною історичною наукою. Праця містить узагальнення всього досвіду дослідження проблеми, його об'єктивне трактування, без чого неможлива подальша пошуково-аналітична робота.

Вражає джерельна база, на якій творилася книга. Її склали матеріали 32 фондів 11 центральних і обласних архівів України та Російської Федерації. Серед них найбільший масив документів залучено з фондів радянських установ. Разом з тим, автор чи не вперше з дослідників використав документи Генерального секретаріату Української Центральної Ради і Ради Міністрів Української держави саме в контексті досліджуваної проблеми. Архівні документи істотно доповнюються великою кількістю опублікованих джерел, вміщених у пресі, матеріалами стенографічних звітів, протоколів різноманітних нарад, з'їздів, а також статистичними зведеннями, які відображали становище робітників України у 1917—1920 рр.

Переосмислення О. П. Реєнтом соціально-політичних та економічних змін у середовищі робітничого класу України у 1917—1920 рр. спирається на маловідомі й ще не використані у науці джерела. Це, безумовно, має надзвичайно важливе значення для утвердження об'єктивних уявлень про зміст і напрямки визвольної боротьби українського народу в один з переломних моментів історії. При цьому автор виявив неабиякий хист аналітичного підходу до використаних джерел та літератури, вміння порівнювати різні точки зору й знаходити з належною достовірністю відповіді на поставлені питання.

Абстрагуючись від ідеологічної заангажованості більшості попередніх праць на цю тему, варто наголосити, що досі серед них не було таких, в яких пролетаріат став би предметом дослідного й цілісного вивчення протягом усього періоду 1917—1920 рр. У радянській історіографії він розглядався переважно в контексті існування більшовицького режиму в Україні у різний час, що істотно деформувало загальну картину, спрощувало реалії. Отже, вперше історія робітництва України у 1917—1920 рр. подається як перманентний процес, що дало можливість оцінити його соціально-політичні акції під впливом тих чи інших режимів, а також відповідних змін у власному середовищі.

В праці обґрунтовано розкриваються особливості розвитку українського пролетаріату в складі Російської імперії. Рельєфно подані згубні наслідки русифікації робітників України, що спричинилася до його індеферентності в умовах національно-визвольної боротьби й створювала сприятливий ґрунт для поширення великодержавного шовінізму в Україні.

Розглядаючи питання про взаємостосунки пролетарських верств і Центральної Ради, О. П. Реєнт наголошує, що реалізація ідеї української державності сприяла поляризації суспільно-політичних сил в Україні, які деякий час зберігали певну однотайність після Лютневої революції. На конкретному матеріалі розкрито хиткість позицій Центральної Ради у робітничому середовищі, показано, що спирання російської соціал-демократії (як більшовиків, так і меншовиків) на пролетаріат промислово розвинутих регіонів України забезпечило їй перевагу у боротьбі з національно-патріотичними силами. Переконаливо і доказово реконструйована розстановка й еволюція політичних сил в Україні.

Особлива увага в книзі приділяється характеристиці становища робітничого класу в період існування Української держави. У виданні показано, що, незважаючи на декларативні заяви про охорону робітничих інтересів, режим Скоропадського здійснював ряд репресивних кроків щодо робітництва, внаслідок чого виникли інтенсивний страйковий рух і дестабілізація Української держави. Так само невдалою була спроба Директорії знайти підтримку серед робітничого класу України попри соціальну радикалізацію своєї внутрішньої політики.

Висвітлення становища робітничого класу в умовах «нерадянських режимів» вдало доповнено матеріалом про антиробітничу політику білогвардійських властей.

Безперечним науковим досягненням автора є глибоке дослідження соціальних змін у середовищі робітничого класу України за більшовицької влади. На основі широкої джерельної бази розкрито позиція робітництва в ході тотального одержавлення економіки, запровадження воєнно-комуністичних засад господарювання. Дослідник обґрунтовано доводить, що, незважаючи на декларації більшовицьких лідерів щодо робітників, комуністичний режим фактично закріпив відчуження працюючих від засобів виробництва, перетворив їх у безправний компонент новоствореної тоталітарної системи. В книзі розкривається справжня суть так званого «оробітничення» управління господарством, радянського апарату, що було ширмою, за якою «відчувалася жорстка рука вмілого режисера — більшовицької партії». Поява «комісарських» посад у керівних органах промисловості свідчила, що до арсеналу комуністичної партії на довгий час увійшла практика всепроникливого партійного нагляду у вирішенні економічних завдань, хоча робітники й дістали представництво у промисловій адміністрації.

Численні документи, вивчені автором, надали йому можливість по-новому підійти до висвітлення таких специфічних питань, як працевлаштування і проблема зайнятості пролетаріату, розкрити причини та наслідки невдалих спроб налагодити ефективну організацію й дисципліну праці. По-суті, вперше в історіографії О. П. Реєнт розкриває масштабні прояви непокорності робітничих мас радянському режиму у формі страйків, протидії різним заходам владних структур, недотримання виробничої дисципліни тощо. З логіки викладу виходить, що широка націоналізація підприємств породила нові форми соціальних суперечностей між новим власником-державою і робітниками, причому з тенденцією до загострення й зростання. Поряд з об'єктивними факторами, як-то: розруха, військові дії, різке погіршення становища робітничого класу спричинили соціально-економічні експерименти більшовиків, наслідками яких стали розвал інфраструктури, господарський хаос, різке погіршення умов життя трудящих верств.

Значний інтерес викликає розгляд у книзі культурологічних процесів у пролетарському середовищі. Не можна не погодитися з автором у тому, що прищеплення робітничому класу ідеології класової непримиренності призвело до ослаблення гуманістичного змісту культурних перетворень, в яких він брав участь, втраті орієнтирів на загальнолюдські цінності.

Відаючи належне вченому за глибоке і вдумливе дослідження поставленої ним проблеми, варто разом з тим висловити деякі зауваження.

Цілком слушно сприймаючи робітництво України як неоднорідну категорію суспільства, диференційовану за національними, соціальними та

політичними ознаками, автор все ж, на наш погляд, не зміг досить чітко окреслити його кількість та якісні параметри. Справа в тому, що загальна кількість пролетаріату в Росії (а відповідно і в Україні) зростала в радянській історіографії з кожним роком. До його складу включалися ремісники, сільські наймити, а згодом і члени сімей робітників. Тому загальна кількість робітництва України, наведена автором (3,5 млн. чол.), потребує пояснення, кого саме віднесено до пролетарів. Вимагає уточнення і кількість євреїв-робітників в Україні (60—80 тис. на стор. 5), тоді як на стор. 7 стверджується, що вони становили 32 % від усіх працюючих у промисловості.

Досить точно подаючи розстановку політичних сил в Україні, О. П. Реєнт разом з тим допускає певні неточності у розкритті особливостей взаємовідносин Центральної Ради з різними верствами міського населення. На с. 41—43 має місце підміна понять: «зрусифіковане робітниче населення міст» і «міські дрібнобуржуазні верстви». Саме останні становили більшість в основних центрах України й їх позиція щодо Центральної Ради не завжди збігалася з робітничою.

Підлягає сумніву теза, що на жовтень 1917 р. завершився процес розвалу дрібнобуржуазного табору і з трьох партійно-політичних течій утворилося дві — революційно-демократична, пролетарська і контрреволюційна, буржуазна (с. 55—56). Оскільки листопадові вибори до Установчих зборів дали перевагу соціалістичним партіям, немає підстав твердити про розвал так званого дрібнобуржуазного табору, як, до речі, і про морально-політичну перевагу революційних сил. Подальший перебіг подій показав, що есери й меншовики відігравали роль «третьої сили» в ході громадянської війни, що безапеляційно й необгрунтовано заперечувалося більшовиками.

Можна зробити закид авторові також і в дещо довільній інтерпретації історичного матеріалу. Відомо, що не гетьман П. Скоропадський дав згоду на вивезення німцями з України значної кількості продовольства та сировини (с. 62), а це відбулося на основі торговельної угоди, підписаної урядом УНР. Не можна погодитися з твердженням, що гетьман неодноразово закликав народ України до відновлення єдиної й неділимої Російської імперії (с. 63). Він це не робив жодного разу.

Правильно визначаючи основні напрями політики Директорії у робітничому питанні, дослідник усе ж не уникнув окремих суперечливих і неточних оцінок їх діяльності. Не можна погодитися з думкою про причетність «буржуазно-демократичного крила Директорії» до єврейських погромів або що з «відставкою В. Винниченка процес розвалу Української держави значно прискорився» (с. 70). Для цього були більш вагомими і глибокими причини.

Характеризуючи участь робітників у господарських перетвореннях більшовиків, автор не врахував з належною послідовністю різний рівень масштабів націоналізації промисловості у 1919 і 1920 рр., у зв'язку з чим варто було б повніше показати становище робітників на приватних підприємствах, яких було чимало в Україні. З поля зору дослідника фактично випала така форма мілітаризації виробництва, як трудові армії, що займали значне місце у воєнізованій економіці України.

Однак висловлені зауваження не знижують у цілому високий науковий рейтинг праці О. П. Реєнта, яка є вагомим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки.

Політичні та соціально-економічні процеси в сучасній Україні вимагають від усіх верств суспільства чіткого визначення у ставленні до розбудови Української держави. Це неможливо здійснити без урахування історичного досвіду орієнтації та поведінки різних соціальних груп в екстремальних, переломних моментах історії, зокрема, у часи визвольних змагань. Ця обставина надає книзі О. П. Реєнта додаткової актуальності.

В. М. КУРИЛО (Київ),
О. Є. ЛИСЕНКО (Київ)